

Verzuiling

Terugblik op het onderzoek

Staf Hellemans*¹

Samenvatting

In een poging de begrenzing van het verzuilingsonderzoek tot de Lage Landen te doorbreken, worden de verzuilingsprocessen van de katholieken in België, Duitsland, Nederland en Frankrijk historisch gereconstrueerd. Uit hun onderlinge confrontatie leiden we o.a. af dat katholieke zuilen niet enkel het apanage zijn van kleine landen, maar ook in grote landen voorkomen (Duitsland, Italië), dat verzuilingsprocessen zich in alle vier landen voordoen, maar niet overal in verzuiling resulteren (Frankrijk), dat een minderheidspositie zowel tot een snelle als tot een laattijdige verzuiling kan leiden (Duitsland tegenover Nederland), dat de dynamiek van de kerk essentieel is voor een gelukte zuilvorming (België, Duitsland en Nederland tegenover Frankrijk), dat ontzuiling zich volgens meerdere modi kan voltrekken. De frequentie en de variatie van de (katholieke) verzuilings- en ontzuilingsprocessen, m.a.w. het ontbreken van een uniek model, vereisen dat er werk wordt gemaakt van een meer algemene zuiltheorie.

Kernwoorden

Katholicisme en verzuiling in België, Duitsland, Nederland en Frankrijk

De verzuiling is voorbij en als gevolg daarvan loopt ook het verzuilingsonderzoek op zijn einde. Het is dus de juiste tijd voor een terugblik. Ik zal eerst een overzicht geven van het verzuilingsonderzoek tot begin jaren 1980. Het vormt de achtergrond van mijn pogingen, waaronder het artikel in het *Tijdschrift voor Sociologie* uit 1988 dat de aanleiding vormt voor deze terugblik, om verzuiling tot een algemeen en internationaal object van onderzoek te maken. In een volgende paragraaf wordt het latere verzuilingsonderzoek sinds de jaren 1990 geschetst en stel ik vast dat het nagenoeg afgesloten is. Ten slotte ga ik na waarom het sociologische verzuilingsonderzoek, in flagrante tegenstelling tot het politicologische onderzoek en ondanks talrijke pogingen tot verbreding, goeddeels beperkt gebleven is tot de Lage Landen en tot confessionele

* G.a.f.hellemans@uvt.nl

¹ Universiteit Tilburg, School of Catholic Theology (TST)

zuilen. Omdat verzuiling een bijna afgesloten hoofdstuk is, heb ik deze terugblik geschreven in de vorm van een review article met veel literatuurverwijzingen.

Het verzuilingsonderzoek tot begin jaren 1980

Nederland... en Vlaanderen

In België en Nederland was verzuiling in de jaren 1960 en 1970 niet alleen een heftig omstreden maatschappelijke kwestie, maar ook een belangrijk thema voor politicologen en sociologen. De belangrijkste onderzoekslijnen zijn toen uitgezet.

De termen ‘zuil’, ‘verzuiling’ en ‘ontzuiling’ zijn, zoals bekend, in Nederland gemunt. Het publieke debat begon daar al kort na de Tweede Wereldoorlog. Het is de verdienste van de sociologen dat ze een gecontesteerd strijdbegrip hebben omgewerkt tot een wetenschappelijk concept en perspectief. De belangrijkste auteur in die eerste periode was J.P. Kruyt (1957). In de jaren 1960 kwam de studie van de verzuiling in een stroomversnelling. De beginnende ontzuiling van de gereformeerde en katholieke zuil trok de aandacht van publiek en wetenschappers. Het boek *De wankele zuil* van J.M.G. Thurlings (1971, 2de uitgebreide druk 1978) over het ontstaan, de groei en de neergang van de katholieke zuil is de belangrijkste sociologische publicatie. Minstens even belangrijk was de inbreng in de late jaren 1960 van de politicologen, in het bijzonder van Arend Lijphart (1968, 1969, 1977; Van Schendelen, 1984 bespreekt zijn werk). Lijphart gaf verzuiling een centrale plaats in een toen belangrijk debat: zijn stabiele democratieën het voorrecht van samenlevingen met een homogene en competitieve politieke cultuur, zoals de Verenigde Staten, of zijn ze ook mogelijk in diep verdeelde samenlevingen, zoals Oostenrijk of Nederland? Lijphart toonde, met als casus Nederland, aan dat een stabiele democratie ook in die laatste landen wel degelijk mogelijk was, op voorwaarde dat de politieke elites van de segmenten – in Nederland zuilen – samenwerkten. Andere auteurs lanceerden buiten Nederland rond dezelfde tijd gelijkaardige ideeën (vooral Lehbruch, 1967). Gedragen door de ruimere idee van ‘consociational democracy’ (zie de overzichtsbundel van Mac Ray, 1974) begon verzuiling (‘pillarisation’) aan een internationale trip.

In de tweede helft van de jaren 1960 staken het maatschappelijke debat en de wetenschappelijke reflectie over naar Vlaanderen. In Franstalig België hebben ze nooit hoge ogen gegooid, hoewel verzuiling daar evenzeer terug te vinden was. De belangrijkste reden lijkt me van contingente aard. Vlaanderen onderging in die jaren een sterke invloed vanuit Nederland en Franstalig België niet. B.J. De Clerq (1968) was bij de eersten om een *Kritiek van de verzuiling* te schrijven. Maar het waren vooral Luc Huyse (1970, 1984, 1987) en Jaak Billiet en Karel Dobbelaere (Billiet & Dobbelaere, 1976; Billiet, 1977, 1982, (terugblikkend) 2004; Dobbelaere, 1979, 1982, (terugblikkend) 2010) die het voortouw namen. Terwijl in Nederland de snelle instorting van de zuilen in de jaren 1960 centraal stond, brak men zich in België het hoofd over de vraag

waarom de zuilen – en in het bijzonder de katholieke zuil – zo stevig overeind bleven, ondanks de maatschappelijke revolutie van de lange jaren 1960. Twee oorzaken voor de continuering van de zuilnetwerken werden naar voor geschoven: de subculturele veranderingen binnen de katholieke zuil ('van kerks katholicisme naar sociaal-culturele christenheid' – Billiet, Dobbelaere) en de verschuiving van subcultuur naar de politieke partijen als bindende factor in de zuilen ('van zuilen naar politieke concerns' – Huysse).

Zowel in Nederland als in België kregen de confessionele zuilen, in het bijzonder de katholieke zuil, veruit de meeste aandacht. Verzuiling was van in het begin een strijdwoord, een negatieve benaming voor iets dat men niet wilde – en dat gold in de eerste plaats voor de verzuiling van katholieken en protestanten.

Historisering en internationalisering

De politicologische verzuilingsanalyse, hoe zuilen al dan niet het politieke bestel schraagden, viel al in de loop van de jaren 1970 stil – op uitzondering van België (cf. het werk van Huysse). Het onderzoek naar de zuilen zelf – hun ontstaan, groei en persistentie c.q. ontmanteling – werd daarentegen in de jaren 1970 en 1980 ijverig verdergezet. Twee nieuwe gezichtspunten kwamen het onderzoek verrijken. De historici gingen zich om een betere geschiedschrijving van de verzuiling bekommeren en men vroeg zich af of het fenomeen ook niet buiten Nederland en België voorkwam.

Belangstelling voor de geschiedenis van zuilvorming was er van in het begin. Lijphart (1968) besteedde veel aandacht aan de vorming en stabilisering van de politieke kartels in Nederland in en na 1917. Jan Thurlings (1971, 2de uitgebreide editie 1978) beschreef al het hele traject van ontstaan, bloei en neergang van de katholieke zuil in Nederland. In de jaren 1980 namen ook de historici zelf de verzuilingsthematiek ter hand. Dat betrof weer in het bijzonder de katholieke zuil. Het historisch onderzoek werd extra gestimuleerd door de oprichting in Nederland in 1969 van het Katholiek Documentatiecentrum (KDC) in Nijmegen, met o.a. Jan Roes, Marjet Derks, Ton Duffhues, Paul Luyckx, Lodewijk Winkeler, gevolgd in 1976 in Leuven door het Katholiek Documentatiecentrum – niet toevallig dezelfde naam – (KADOC) met o.a. Emiel Lamberts, Jan De Maeyer, Emmanuel Gerard, Leen Van Molle, Patrick Pasture. Het leverde een hele reeks mooie studies op (zie voor Nederland (naast Thurlings) Roes, 1985; Duffhues, Felling & Roes, 1985; Luyckx, 2000; en voor België Lamberts, 1984 en Billiet, 1988).

Zoals gezegd was de internationalisering al in de jaren 1960 op gang getrokken door de politicologen. Het internationale onderzoek naar de zuilen zelf kwam daarentegen trager op gang. Tal van Nederlandse sociologen en historici en in het bijzonder de publicisten hadden immers de neiging om verzuiling als 'een typisch Nederlands verschijnsel' neer te zetten (Te Velde, 2009). Dat verhinderde niet dat het perspectief in Vlaanderen enthousiast werd binnengehaald. Maar het is wel de enige regio die zijn geschiedenis en bestel zo sterk onder de loep 'verzuiling' ging leggen. Elders, met

name in Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk, werd het verzuilingsthema wel opgepikt, maar vanuit een eigen idioom. Contacten met Nederland waren daarbij niet onbelangrijk. Wilhelm Damberg (1997) maakte een vergelijking met Nederland en zorgde er mee voor dat ‘milieu’ als verwant begrip en perspectief in Duitsland ingeburgerd geraakte (Arbeitskreis, 1993). Het heeft een vloed aan historische studies gegenereerd (O’Sullivan, 2009). In Zwitserland beschreef Urs Altermatt (1972, 1980), een goede vriend van Jan Roes, de geschiedenis van het katholicisme in termen van getto en ‘Subgesellschaft’. In Oostenrijk is ‘Lager’ – kamp – de gebruikelijke naam voor zuil (Steininger, 1975 maakte een vergelijking met Nederland). Ook de bundel van Gabriel en Kaufmann (1980) met de bijdragen van Altermatt en Laeyendecker dient te worden genoemd. In Nederland zelf werd de internationalisering vooral bevorderd door het boek van de historicus Hans Righart (1985) over de katholieke zuilvorming tussen 1880 en 1920 in België, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland.

Zuilen als exponenten van de moderniteit

Pleidooi voor een algemene theorie

Mijn eigen verzuilingsonderzoek vond plaats tussen 1982, toen ik bij Dobbelaere assistent (AIO) werd, en 1993, toen mijn tot nu laatste publicatie over het thema verscheen. Ik ging verder op de trend naar internationalisering en historisering van het verzuilingsonderzoek en hoopte zo bij te dragen tot een ‘algemene theorie van verzuiling’ (zie Hellemans, 1985 als eerste poging). Waar de politicologen al op succesvolle wijze de verzuiling als een bijzonder geval in een algemene democratietheorie hadden opgevoerd, was dit voor de zuilen zelf mijns inziens minder gelukt. De pogingen waren ofwel gericht op de verklaring van enkel confessionele zuilen, met emancipatie of secularisering en defensie als leidende hypothesen (Thurlings, Billiet, Dobbelaere en Righart) ofwel mijns inziens minder overtuigend, bijvoorbeeld de verklaring van zuilvorming vanuit klassen- en ‘gender’-belang (Stuurman, 1983) of als gevolg van partijpolitieke mobilisering (Steininger, 1975; 1977). Moderniteit als globale achtergrond werd wel genoemd (zie Ellemers, 1984; Bax, 1988), maar hoe zich dat in zuilen vertaalde, bleef weinig uitgewerkt. Hier wilde ik op doorgaan.

De Noorse politicoloog Stein Rokkan (1977) was daarbij een inspiratiebron. Hij pleitte voor “a generalized concept of verzuiling”, voor de analyse in moderniserende samenlevingen van de toenemende organisatorische verbindingen van het electorale met het corporatieve kanaal. Ik zocht dus aansluiting bij theorieën over de moderniteit en vond dat in het bijzonder in de functionele differentiatietheorie van Luhmann – zuilen zijn te beschouwen als netwerken van functioneel gedifferentieerde, d.i. ‘domeinspecifieke’ organisaties (zie ook Vanderstraeten, 1999). De verbinding met de theorie van sociale bewegingen – zuilen als bijzonder sterke en omvattend georganiseerde bewegingen – liet zuilen van velerlei slag toe, gaf oog zowel voor verzuilende dynamieken

als voor tegenwerkende krachten (lang niet alle bewegingen verzuilden) en vestigde de aandacht op de inherente spanningen tussen de zuilorganisaties onderling en tussen de zuilelites en hun achterban(nen). In plaats van op verdediging kwam de nadruk te liggen op de voortvarende wijze waarop verzuilende bewegingen de opportuniteiten in de eerste moderniteit (1789-1960) voor hun uitbouw en handhaving hadden weten aan te wenden (Hellemans, 1990).

Zuilen zijn geen tegennatuurlijke rariteiten

Een dergelijke algemene theorie was niet verenigbaar met de voorstelling van zuilen als uitzonderlijke fenomenen. Ik wilde die begrenzings die het verzuilingsonderzoek van in het begin hypothekeerden, doorbreken. Zij waren (en zijn) van drievoudige aard: (1) de reductie van zuilen tot confessionele zuilen, met voorbijgaan van socialistische, communistische, liberale en etnische zuilen; (2) de idee dat zuilen enkel zouden voorkomen in Nederland of in kleine landen (Nederland, België, Oostenrijk, Zwitserland); (3) het vooroordeel dat zuilen tegennatuurlijke bouwsels zijn die zonder speciale krachten – perfide klerikale en/of politieke elites – snel uit elkaar moesten vallen. De drie reducties kwamen soms samen voor (zie bijvoorbeeld Stuurman, 1983) en waren vooral in Nederland, dat de toon aangaf in het verzuilingsonderzoek, wijdverbreid. Daar ontzuilden de zuilen immers in de jaren 1960 en 1970 explosief. Het leek me cruciaal om aan te tonen dat zuilen voor 1960 frequent voorkwamen, ook in grote landen. Door een studieverblijf in Duitsland was ik te weten gekomen dat katholieken en sociaaldemocraten daar voor 1933 subcultureel en organisatorisch stevige werelden hadden uitgebouwd. Deze werelden, die trouwens in de decennia rond 1900 als voorbeelden golden voor hun Nederlandse geestesgenoten, leken zeer sterk op de Nederlandse zuilen, maar werden daar enkel niet zo genoemd.

Dat is de achtergrond van het artikel over de katholieke zuilen in het *Tijdschrift voor Sociologie* uit 1988. De keuze van de vier landen was niet toevallig: twee kleine (België, Nederland) en twee grote (Duitsland en Frankrijk), twee homogeen katholieke landen (België en Frankrijk) en twee met grote katholieke minderheden (Duitsland en Nederland). Voldoende verschillen dus om ‘ad hoc’-hypothesen te weerleggen, zoals de begrenzing van zuilvorming tot kleine landen of de in Nederland geliefde emancipatiehypothese als grote oorzaak van verzuiling. In Duitsland was er een katholieke zuil voor 1933. Hij werd onder de nazidictatuur ontmanteld en na 1945 niet meer heropgebouwd. In Nederland ging de katholieke zuil in de jaren 1960 ten onder. In België hield hij stand. In Frankrijk mislukte door onderlinge verdeeldheid de verzuiling van de katholieken, al werden er ettelijke pogingen ondernomen.

Zuilen kwamen dus in Europa voor 1960 frequent voor. Ze waren op uiteenlopende grondslag opgebouwd – religieus, sociaaleconomisch, cultureel, maar steeds in verbinding met de politiek. Ze doemden in tal van landen op, soms als één enkele zuil, soms met meerdere naast elkaar – wat soms uitmondde in een ‘consociational democracy’, maar soms ook niet (Hellemans, 1993). Dat gaf veel variatie. Maar ze konden niet als

uitzonderingen in de moderniteit worden weggezet. Historisch onderzoek liet zien hoe de zuilen in de loop van de negentiende eeuw, vooral na de jaren 1880, werden uitgebouwd toen de massa's van de bevolking actiever aan het maatschappelijke leven gingen deelnemen. In plaats van als tegenhangers dienden de zuilen dus, volgens mijn these, geïnterpreteerd te worden als producten en exponenten van de moderniteit die met elkaar en met andere groepen en bewegingen verwickeld waren in een 'strijd om de moderniteit' (Hellemans, 1990). In plaats van perifere achterhoedegevechten te leveren, kwamen de zuilen in deze visie in het centrum van de moderniteit te staan, zij het wel van een bepaalde periode in de moderniteit, die tussen 1850 en 1960.

Een nagenoeg afgesloten hoofdstuk

Nadat de politicologen al in de loop van de jaren 1970 hun interesse in verzuiling hadden verloren – het internationale onderzoek naar 'consociational democracy' ging wel, zij het minder intensief, door (zie bijvoorbeeld Lijphart, 2002) – viel ook het sociologische en historische onderzoek in de jaren na 1990 grotendeels stil. Ook waar de zuilen langer hadden standgehouden, zoals in België, Italië, Oostenrijk en Zwitserland, zakten ze nu immers weg. Het verzuilingsonderzoek heeft, zoals de zuilen zelf, dus een tijdelijk karakter. Het speelde zich, grosso modo, af tussen 1950 en 2000.

Het latere verzuilingsonderzoek

Hier en daar verschenen er nog interessante studies. In België, waar de zuilnetwerken langer overeind bleven, werd de persistentie van de verzuiling onderzocht. Zoals gezegd legde Huyse (1987) het accent op de politieke partijen en hun bemiddeling van wetgeving en overheids gelden. Van Aelst en Walgraeve (1998) en Van Aelst en De Vries (1999) beschreven hoe de zuilnetwerken en de contacten tussen de bestuursleden van de zuilorganisaties in de gemeenten Kontich en Niel in de jaren 1990 nog steeds door gingen. Op basis van surveyonderzoek toonde Marc Hooghe (1999) dat zuilintegratie – lidmaatschap van christelijke, socialistische of liberale verenigingen, in het bijzonder van vakbonden en ziekenfondsen – in 1998 nog steeds vrij sterk samenhang met kiesgedrag enerzijds en met ideologische houdingen en gevoelens anderzijds. Hoewel verzuiling bij jongeren was verzwakt, was ze, aldus Hooghe, in Vlaanderen in de jaren 1990 nog niet verdwenen. Statistische verbanden tussen enerzijds kerkbetrokkenheid, lidmaatschap van een christelijk, socialistisch of liberaal ziekenfonds of vakbond en anderzijds keuze voor de overeenkomstige ideologische partij zijn er rond 2010 nog steeds, maar het betreft steeds minder mensen, zodat het globale effect afneemt (Quintelier & Hooghe, 2010; Billiet, 2013).

Symptomatisch voor de verminderde belangstelling voor het verzuilingsperspectief zijn de historische studies van bepaalde sectoren en bevolkingsgroepen. Indien

verzuiling daar ter sprake kwam, was het gewoonlijk niet meer als centraal perspectief. Rond 1990 werd verzuiling nog in historische studies over de christelijke arbeidersbeweging (Pasture, 1992), sport (Derks & Budel, 1990) en onderwijs (Thurlings, 1998) ter sprake gebracht. Nadien gebeurde dat, voor zover ik kan zien, enkel nog prominent in het domein van de literatuurgeschiedenis (Ruiter & Smulders, 1996; Sanders, 2002; Van Eijden-Andriessen, 2010; Ghonem-Woets, 2011). Bij het onderzoek naar de geschiedenis van christelijke vrouwen en hun organisaties leek het verzuilingsperspectief voor de onderzoekers van geen nut meer (zie bijvoorbeeld Derks & Huisman, 2002 of Van Osselaer, 2013).

Op één domein leek er wel nieuwe zuilvorming in de maak, namelijk bij de niet-Europese migranten. De subculturele gettoïsering en organisatievorming van migranten riep in Nederland gelijkenissen op met de verzuiling van katholieken en protestanten (zie reeds Klop, 1982). Er zijn twee zijden in het geding. Ten eerste, van onderop: gaan de migranten op basis van hun subculturen zich nu ook op velerlei terreinen apart organiseren en dus verzuilen? Ten tweede, van bovenaf: is het migrantenbeleid van de Nederlandse overheid geconcipieerd in termen van verzuiling, van emancipatie van achtergestelde culturele minderheden? De discussie, voor zover die er was, lijkt ondertussen beslecht: er is geen migranten- of islamitische zuil in de maak (Maussen, 2012). Migranten zijn te verdeeld, cultureel én organisatorisch, en van een koppeling van organisaties in het corporatieve kanaal met een politieke partij is al helemaal geen sprake (Sunier, 2000; Scheffer, 2007, pp. 170-8). Bovendien is het overheidsbeleid in Nederland ten aanzien van migranten, dat inderdaad in de jaren 1970 en 1980 vanuit de erfenis van de verzuiling nog gericht was op de bevordering van de culturele zelforganisatie van migranten, nadien geheroriënteerd in de richting van sociaaleconomische gelijkheid, individualisering en openbare veiligheid (Hoogenboom & Scholten, 2008).

Ontzuiling

De hoofdtrend is dus ontzuiling. Tussen 1960 en 1990 leken een aantal zuilnetwerken in landen als België, Oostenrijk, Zwitserland en Italië, ondanks verminderde subculturele samenhang, nog te kunnen overleven. Na 1990 werd langzaam duidelijk dat ook deze 'politieke concerns' (Huyse) of 'neo-zuilen' (Hellemans) onherroepelijk afkalfden, zij het erg langzaam in België, Oostenrijk en Zwitserland.

In België dreef met de neergang van zowel de katholieke kerk als de christendemocratische partij het christelijke zuilnetwerk langzaam uiteen. Meerdere grote christelijke organisaties namen een andere naam aan zonder verwijzing naar het christendom en/of gingen op grotere afstand ten overstaan van kerk of partij: het Nationaal Christelijk Middenstandsverbond (NCMV) werd in 2000 de Unie van Zelfstandige Ondernemingen (UNIZO), de Christelijke Arbeidersbeweging dimde rond 2000 haar exclusieve band met de christendemocratische partij tot een bevoorrechte relatie, het Vlaams Verbond van Katholieke Scouts en Meisjesgidsen (VVKSM) werd in 2006 Scouts en Gidsen Vlaanderen, de Katholieke Arbeidersvrouwen (KAV) doopten zich

in 2012 om tot Femma, de ziekenhuiskoepel Zorgnet Vlaanderen stelde zich in 2014 open voor niet-christelijke zorginstellingen. Er zijn nog wel organisatorische bindingen, maar ze worden zwakker. Over de socialistische en liberale zuilnetwerken, die er ook nog zijn, is weinig te vinden. We kunnen dus besluiten dat in België/Vlaanderen de culturele en organisatorische ontzuiling de marsroute aangeeft, maar dat dit in een zeer langzaam tempo gebeurt. Merkwaardig genoeg moet die geschiedenis van de ontzuiling in België/Vlaanderen nog worden geschreven (een summier overzicht geeft Billiet, 2006).

Elders erodeerden de nog bestaande zuilen eveneens. In Frankrijk verschrompelde de communistische zuil. In Italië explodeerde het oude, gepolariseerde systeem van christendemocratische en communistische zuilen in 1992 en ontstond, met o.a. 'Forza Italia' en 'Partij van Democratisch Links', een heel nieuw partijenlandschap. Een 'katholiek universum' van kerk en verenigingen is nog steeds herkenbaar, maar de katholieken zijn nu verdeeld over meerdere politieke partijen terwijl de kerk als een drukingsgroep opereert zonder vaste band met één partij (Diamanti & Ceccarini, 2007; Santagata, 2014). De linkse verenigingsnetwerken zijn in de 'rode regio's' eveneens nog te traceren, maar ook hier verdelen de leden ervan zich over meerdere linkse partijen en zijn de onderlinge relaties tussen de netwerkorganisaties en de linkse politieke partijen veel losser geworden (Ramella, 2007). Oostenrijk gelijkt op België. De twee grote 'Lager' – het katholieke en het sociaaldemocratische – zijn gebleven, maar hebben sinds de jaren 1980 zowel qua politieke slagkracht als qua subculturele samenhang veel terrein verloren (Plasser, Ultram & Grausgruber, 1992). Zwitserland kent een vergelijkbare ontwikkeling (Altermatt, 2012). Ook hier geldt dat de ontzuilingsgeschiedenissen nog moeten worden geschreven.

Zoals zuilen op uiteenlopende gronden en in uiteenlopende perioden ontstonden (van tweede helft van de negentiende eeuw tot, zoals in Italië, na 1945), zo is ook bij ontzuiling variatie troef. De katholieke en socialistische zuilen in Duitsland werden al onder Hitler ontmanteld en later niet meer heropgestart. De zuilen in Nederland gingen in de jaren 1960 en 1970 ten onder. In Italië kregen de zuilnetwerken met de instorting van het partijstelsel in 1992 een dreun waarvan ze niet meer herstelden. In België, Oostenrijk en Zwitserland is ontzuiling een wel zeer langgerekt proces van erosie en uiteenrafeling.

Een Nederlands strijdbegrip

Verzuiling als mythe

Nu de kruitdamp rond verzuiling en ontzuiling is verdwenen, rijst de vraag of we van verzuiling niet meer gemaakt hebben dan het in feite was. Vandaag worden er immers, onder verwijzing naar de multiculturaliteit en het individualisme, treurzangen aangeheven over de veronderstelde culturele eenheid van vroeger, terwijl de kritiek op de

verzuiling van de jaren 1940 tot de jaren 1980 juist de toenmalige verdeeldheid van die samenlevingen aan de kaak wilde stellen!

Dat verzuiling overroepen is, is de centrale idee van de historicus Peter van Dam (2011). In zijn belangwekkende boek *Staat van verzuiling*, met als toepasselijke ondertitel “Over een Nederlandse mythe”, plaatst hij vraagtekens zowel bij het fenomeen van de verzuiling als, nog meer, bij het verzuilingsperspectief. Van Dam ontkennt dat zuilen van elkaar gescheiden werelden vormden – gemengde huwelijken en zeker vriendschappen kwamen immers frequent voor. Belangrijker is zijn kritiek op het verzuilingsperspectief: “de term verzuiling helpt ons niet om het verleden én het heden beter te begrijpen” (p. 21). Het verzuilingsperspectief overdrijft volgens hem de scheiding tussen de ‘zware gemeenschappen’ (zijn alternatieve term voor zuilen), geeft een te statisch beeld van de toenmalige samenleving, ziet de tijd van ontzuiling verkeerdelijk als een radicale breuk met het verleden en stelt de ontwikkelingen ten onrechte voor als ‘typisch Nederlands’. Ook al boetseert van Dam uit de verzuilingsliteratuur een vereenvoudigd beeld van verzuiling dat hij vervolgens moeiteloos kan neersabelen – dat gebeurt wel meer, zie bijvoorbeeld veel kritiek op de secularisatietheorieën, – zijn kritische evaluatie van het verzuilingsperspectief en zijn dringende oproep naar alternatieve perspectieven op geschiedenis en maatschappij zijn terecht en we moeten die ter harte nemen.

Een geografisch en ideologisch begrensde onderzoeksveld

De termen ‘zuilen’, ‘verzuiling’ en ‘ontzuiling’ zijn, ondanks ettelijke pogingen tot internationalisering, inclusief van mezelf, nooit buiten Nederland en Vlaanderen opgenomen. Letterlijke vertalingen zoals ‘pillar’ en ‘pillarization’ of ‘Säule’ en ‘Versäulung’ werden in de respectieve taalgebieden steevast op wenkbrauwingefrons onthaald. Ik heb verzuiling tijdens mijn studieverblijf in Duitsland in de tweede helft van de jaren 1970 meermaals proberen uit te leggen, zonder ooit het wantrouwen tegenover de terminologie te kunnen wegnemen. Men nam de termen niet over. De voornaamste reden lijkt me dat de metafoor zelf gebrekkig is: het beeld ‘zuil’ doet niemand denken aan een ‘subcultureel gedragen netwerk van organisaties’. Er gaat geen lampje van herkenning branden, zeker niet bij de neologismen ‘verzuiling’ en ‘ontzuiling’. Een tweede reden voor de beperkte radius is dat de terminologie niet werd opgepikt door de van 1960 tot 1990 zeer talrijke onderzoekers van de socialistische en communistische arbeidersbeweging, ook niet in Nederland en Vlaanderen. Verzuiling bleef voor hen toch te veel een negatief begrip, dat enkel passend leek voor de (kritische) analyse van confessionele zuilen. Zo bleef het verzuilingsonderzoek voornamelijk een tot Nederland en Vlaanderen en tot confessionele zuilen beperkte kijk en dus een al te gelimiteerd perspectief – zie, ten bewijze, het overgrote deel van de literatuurverwijzingen in dit artikel.

Men kan terecht opwerpen dat dicht bij verzuiling aanleunende begrippen ook elders opgeld maakten. Er zijn er heel wat in omloop: ‘sozialmoralische Milieus’ (Duitsland),

‘Lager’ (Oostenrijk), ‘parti-société’, ‘monde’, ‘familles spirituelles’, ‘conglomérat communiste’ (Frankrijk), getto en submaatschappij (Altermatt), ‘katholiek universum’ (Diamanti & Ceccarini), ‘organized subculture’, ‘political subculture’ of, gewoon, subcultuur (vooral in de Angelsaksische wereld). Een samengaan van een subcultuur met een netwerk van verenigingen, inclusief met een politieke partij – de basisidee die met de term ‘verzuiling’ wordt weergegeven – is wel degelijk in tal van landen te vinden. Maar elk begrip legt andere accenten en bijgevolg zijn de begrippen en de daaronder liggende fenomenen niet één op één te vertalen. Niet elke ‘monde’ of ‘milieu’ is een zuil, niet elke zuil een vijandig gezind ‘Lager’, confessionele zuilen met de kerken tot 1960 als draaischijven zijn moeilijk ‘political subcultures’ te noemen, enz. En dus kwam er geen internationaal consortium van onderzoekers tot stand dat de uiteenlopende fenomenen vanuit een gedeelde terminologie en met vergelijkbare, daaraan aanknappende perspectieven ging onderzoeken. Bij de politicologen lukte dat wel, met concepten als ‘segmented pluralism’, ‘samenwerkende elites’ en ‘consociational democracy’ – anders dan ‘zuil’ bredere, meer sympathieke en door wetenschappers bedachte constructen. Wellicht waren de zuilen en aanverwante fenomenen dus te divers en de verschillen met niet-verzuilde subculturen, milieus, bewegingen, enz. te gradueel om al die uitgesproken verbindingen van subcultuur met organisaties onder één noemer te vangen.

Om nog even terug te kijken op mijn eigen bijdrage. Dat zuilen – in de zin van subcultureel gedragen netwerken van organisaties, waaronder een politieke partij – frequent voorkwamen in Europa na 1800 en dat zij tot laat in de twintigste eeuw te beschouwen zijn als exponenten van de moderniteit en van centraal belang in die moderniteit, vind ik nog steeds terechte en onderbouwde stellingen. Maar mijn daarachter liggende intentie om op deze wijze het verzuilingsonderzoek verder te helpen internationaliseren en verzuiling tot een internationaal, analytisch concept te maken, is niet uitgekomen. In die zin moet ik tegen mijn zin vaststellen dat diegenen die verzuiling reduceerden tot een Nederlands verschijnsel van confessionelen, met eventueel een verlengstuk in Vlaanderen, alsnog historisch gelijk hebben gekregen.

Bibliografie

- Altermatt, U. (1972). *Der Weg der Schweizer Katholiken ins Ghetto. Die Entstehungsgeschichte der nationalen Volksorganisationen im Schweizer Katholizismus, 1848-1919*. Zürich: Benziger Verlag.
- Altermatt, U. (1980). Katholische Subgesellschaft. Thesen zum Konzept der ‘katholischen Subgesellschaft’ am Beispiel des Schweizer Katholizismus. In K. Gabriel & F.-X. Kaufmann (Hrsg.), *Zur Soziologie des Katholizismus* (pp. 145-65). Mainz: Grünewald.
- Altermatt, U. (2012). *Das historische Dilemma der CVP. Zwischen katholischem Milieu und bürgerlicher Mittepartei*. Baden: hier+jetzt.
- Arbeitskreis für kirchliche Zeitgeschichte (AKKZG) (1993). Die Katholiken zwischen Tradition und Moderne. Das katholische Milieu als Forschungsaufgabe. *Westfälische Forschungen*, 43, 588-654.

- Bax, E. H. (1988). *Modernization and Cleavage in Dutch Society*. Groningen: Universiteitsdrukkerij.
- Billiet, J. (1977). *Secularisatie en verzuiling in het onderwijs*. Leuven: Universitaire Pers.
- Billiet, J. (1982). Verzuiling en politiek: theoretische beschouwingen over België na 1945. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 13(1), 85-118.
- Billiet, J. (red.) (1988). *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*. Leuven: Universitaire Pers Leuven (KADOC-Studies 6).
- Billiet, J. (2004). Van verwerpelijke verzuiling naar geprezen middenveld. *Tijdschrift voor Sociologie*, 25(1), 129-57.
- Billiet, J. (2006). Verzuiling en ontzuiling in België. In E. Witte & A. Meynen (red.), *De geschiedenis van België na 1945* (pp. 331-64). Antwerpen: Standaard Uitgeverij.
- Billiet, J. (2013). *Stabiliteit en verandering in de relatie tussen kerkelijkheid, lidmaatschap van sociale organisaties en stemgedrag in de periode 1991-2010*. Leuven: Instituut voor Sociaal en Politiek Opinieonderzoek (Ispo).
- Billiet, J. & Dobbelaere, K. (1976). *Godsdienst in Vlaanderen*. Leuven: Davidsfonds.
- Damberg, W. (1997). *Abschied vom Milieu? Katholizismus im Bistum Münster und in den Niederlanden, 1945-1980*. Paderborn: F. Schöningh.
- De Clercq, B. J. (1968). *Kritiek van de verzuiling*. Lier: Uitgeverij Van In.
- Derks, M. & Budel, M. (1990). *Sportief en katholiek. Geschiedenis van de katholieke sportbeweging in Nederland in de twintigste eeuw*. Nijmegen: KDC.
- Derks, M. & Huisman, M. (2002). *Edelmoedig, fier en vrij: katholieke arbeidersvrouwen en hun beweging in de twintigste eeuw*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Diamanti, I. & Ceccarini, L. (2007). Catholics and Politics after the Christian Democrats: The Influential Minority. *Journal of Modern Italian Studies*, 12(1), 37-59.
- Dobbelaere, K. (1979). Professionalization and Secularization in the Belgian Catholic Pillar. *Japanese Journal of Religious Studies*, 6(1-2), 39-64.
- Dobbelaere, K. (1982). De katholieke zuil nu: desintegratie en integratie. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 13(1), 119-60.
- Dobbelaere, K. (2010). Religion and Politics in Belgium: From an Institutionalized Manifest Catholic to a Latent Christian Pillar. *Politics and Religion*, 4(2), 283-95.
- Duffhues, T., Felling, A. & Roes, J. (1985). *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. Baarn: Ambo.
- Ellemers, J. E. (1984). Pillarization as a Process of Modernization? *Acta Politica*, 19(1), 129-44.
- Gabriel, K. & Kaufmann, F.-X. (Hrsg.) (1980). *Zur Soziologie des Katholizismus*. Mainz: Grünewald.
- Ghonem-Woets, K. (2011). *Boeken voor de katholieke jeugd. Verzuiling en ontzuiling in de geschiedenis van Zwijssen en Malmberg*. Zutphen: Walburg Pers.
- Hellemans, S. (1985). Elementen voor een algemene theorie van verzuiling. *Tijdschrift voor Sociologie*, 6(3), 235-58.
- Hellemans, S. (1988). Catholicisme en verzuiling in België, Duitsland, Nederland en Frankrijk. *Tijdschrift voor Sociologie*, 9(3), 351-93.
- Hellemans, S. (1990). *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*. Leuven: Universitaire Pers Leuven (KADOC-Studies 10).
- Hellemans, S. (1993). Zuil en verzuiling in Europa. In U. Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (pp. 121-50). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Hoogenboom, M. & Scholten, P. (2008). Migranten en de erfenis van de verzuiling in Nederland. Een analyse van de invloed van de verzuiling op het Nederlandse migrantenbeleid (circa 1970 - heden). *Beleid en Maatschappij*, 35(2), 107-24.

- Hooghe, M. (1999). De persistentie van verzuiling op microniveau in Vlaanderen. Een analyse van surveydata over lidmaatschap, zuilintegratie, stemgedrag en maatschappelijke houdingen. *Res Publica*, 41(4), 391-420.
- Huyse, L. (1970). *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek*. Antwerpen: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Huyse, L. (1984). Pillarization Reconsidered. *Acta Politica*, 19(1), 145-58.
- Huyse, L. (1987). *De verzuiling voorbij*. Leuven: Kritak.
- Klop, C. J. (1982). De Islam in Nederland: angst voor een nieuwe zuil? *Christen-Democratische Verkenningen*, 2(11), 526-33.
- Kruyt, J. P. (1957). Sociologische beschouwingen over zuilen en verzuiling. *Socialisme en Democratie*, 14(1), 11-29.
- Lamberts, E. (red.) (1984). *De kruistocht tegen het liberalisme. Facetten van het ultramontanisme in België in de 19de eeuw*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Lehmbruch, G. (1967). *Proporzdemokratie: Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und in Österreich*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Lijphart, A. (1968). *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press.
- Lijphart, A. (1969). Consociational Democracy. *World Politics*, 21(2), 207-25.
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, A. (2002). The Evolution of Consociational Theory and Consociational Practices, 1965-2000. *Acta Politica*, 37(1-2), 11-22.
- Luyckx, P. (2000). *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw*. Nijmegen: SUN.
- Mac Ray, K. (Ed.) (1974). *Consociational Democracy. Political Accomodation in Segmented Societies*. Toronto: Mc Clelland & Stuart.
- Maussen, M. (2012). Pillarization and Islam. Church-state Traditions and Muslim Claims for Recognition in the Netherlands. *Comparative European Politics*, 10(3), 337-53.
- O'Sullivan, M. (2009). From Catholic Milieu to Lived Religion: The Social and Cultural History of Modern German Catholicism. *History Compass*, 7(3), 837-61.
- Pasture, P. (1992). *Kerk, politiek en sociale actie. De unieke positie van de christelijke arbeidersbeweging in België 1944-1973*. Leuven-Apeldoorn: Garant.
- Plasser, F., Ulram, P.A. & Grausgruber, A. (1992). The Decline of 'Lager Mentality' and the New Model of Electoral Competition in Austria. *West European Politics*, 15(1), 17-44.
- Quintelier, E. & Hooghe, M. (2010). Verenigingen, lidmaatschap en kiesgedrag: is de verzuiling nu helemaal voorbij? In K. Deschouwer, P. Delwit, M. Hooghe & S. Walgrave (red.), *De stemmen van het volk. Een analyse van het kiesgedrag in Vlaanderen en Wallonië op 7 juni 2009* (pp. 99-121). Brussel: VUBPress.
- Ramella, F. (2007). Still a 'Red Subculture'? Continuity and Change in Central Italy. *South European Society and Politics*, 5(1), 1-24.
- Righart, H. (1985). *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*. Meppel: Boom.
- Roes, J. (1985). *Katholieke arbeidersbeweging: studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945*. Baarn: Ambo.
- Rokkan, S. (1977). Towards a Generalized Concept of 'Verzuiling': A Preliminary Note. *Political Studies*, 25(4), 563-70.

- Ruiter, F. & Smulders, W. (1996). *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Sanders, M. (2002). *Het spiegelend venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940*. Nijmegen: Vantilt.
- Santagata, A. (2014). Ruinismo: the Catholic Church in Italy from 'Mediation Culture' to the Cultural Project. *Journal of Modern Italian Studies*, 19(4), 438-52.
- Scheffer, P. (2007). *Het land van aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Steininger, R. (1975). *Polarisierung und Integration. Eine vergleichende Untersuchung der strukturellen Versäulung der Gesellschaft in den Niederlanden und in Österreich*. Meisenham am Glan: A. Hain.
- Steininger, R. (1977). Pillarization (verzuiling) and Political Parties. *Sociologische Gids*, 24(4), 242-57.
- Stuurman, S. (1983). *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen: SUN.
- Sunier, Th. (2000). Verzuilen of niet verzuilen? Dat is de vraag. *Migrantenstudies*, 16(1), 54-8.
- Te Velde, H. (2009). Inleiding. De internationalisering van de nationale geschiedenis en de verzuiling. *BMGN – Low Countries Historical Review*, 124(4), 499-514.
- Thurlings, J. M. G. (1978). *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Thurlings, J. M. G. (1998). *Van wie is de school? Het bijzonder onderwijs in een veranderende wereld*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Van Aelst, P. & De Vries, T. (1999). *Lokale verzuiling in Vlaanderen: Kontich versus Niel*. Antwerpen: Universitaire Instelling Antwerpen (PSW-papers 1999: 8).
- Van Aelst, P. & Walgrave, S. (1998). Voorbij de verzuiling? Kontich twaalf jaar later: een replicatieonderzoek naar organisatienetwerken en politieke partijen. *Tijdschrift voor Sociologie*, 19(1), 55-87.
- Van Dam, P. (2011). *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Vanderstraeten, R. (1999). Versäulung und funktionale Differenzierung: Zur Enttraditionalisierung der katholischen Lebensformen. *Soziale Welt*, 50(3), 297-314.
- Van Eijden-Andriessen, C. (2010). 'Moralinezuur' en voorlichting. *De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970*. Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Van Osselaer, T. (2013). *The Pious Sex. Catholic Constructions of Masculinity and Femininity in Belgium, c. 1800-1940*. Leuven: University Press Leuven.
- Van Schendelen, M. P. C. (1984). The Views of Arend Lijphart and Collected Criticisms. *Acta Politica*, 19(1), 19-55.